

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ HISTORY OF MEDICINE

Η εξέλιξη της αρχαιοελληνικής Ιατρικής ως επιστήμης και ως λειτουργήματος Μια έρευνα των πηγών

Η αρχαία ελληνική Ιατρική δεν οργανώθηκε σε επιστημονική βάση μόλις τον 6ο π.Χ. αιώνα με τον Ιπποκράτη. Ήδη στην εποχή του Τρωικού Πολέμου ο Ασκληπιός, αρχηγέτης μιας επαγγελματικής ιατρικής αδελφότητας, έχει υιοθετηθεί από το κατ' εξοχήν «θεραπευτικό ιερατείο», το απολλώνειο, μέσω του μύθου της θεϊκής καταγωγής του. Στον Τρωικό Πόλεμο μετέχουν δύο υιοί του από τη Θεσσαλική Τρίκκα, το πρώτο από τα τρία γνωστά μετέπειτα κέντρα (Κως και Επίδαυρος), με διαφορετικές ειδικότητες: Ο ένας είναι χειρουργός και ο άλλος παθολόγος. Κατά τον 6ο αιώνα, η αδελφότητα θα προσφέρει μεγάλες υπηρεσίες στο ιερό των Δελφών εναντίον των τοπικών σφετεριστών, με αποτέλεσμα πανελλήνια αίγλη, ενώ η διεθνής αναγνώριση θα έλθει με το Δαμοκίδα (Δημοκίδη), μαθητή της νέας σχολής του Κρότωνα και προσωπικό ιατρό του Πέρση Αυτοκράτορα Δαρείου Α'. Οι σχολές του Κρότωνα και της Κυρήνης θα δώσουν τη θέση τους σε αυτές της Κνίδου και της Ρόδου, ενώ ο Ιπποκράτης συγκροτεί εκτενέστατη ιατρική βιβλιοθήκη. Τον 4ο αιώνα, η αδελφότητα υποστηρίζει την εκστρατεία του Αλεξάνδρου (που έχει σημαντική ιατρική παιδεία) με τον Ιπποκράτη IV που γίνεται προσωπικός ιατρός της Ρωξάνης, αξιοποιείται ο βοτανικός πλούτος της εκστρατείας για φαρμακευτικούς σκοπούς ενώ προοδεύει η ανατομία, καθώς στοιχειοθετείται η σημασία του εγκεφάλου στο νευρικό σύστημα από το Διοκλή, που επίσης επινοεί νέα χειρουργικά εργαλεία. Κατά τον 3ο αιώνα, η σχολή της Επιδαύρου εξαπλώνεται στη Ρώμη λόγω επιδημίας και ο Ηρόφιλος προάγει την πειραματική Ιατρική και τη συνδρομική εξέταση και την ιατρική ορολογία. Τον 1ο αιώνα π.Χ. η αδελφότητα πολιτογραφείται από τον Καίσαρα ενώ στη Μετά Χριστόν εποχή ο στρατιωτικός χειρουργός Διοσκουρίδης συντάσσει μέγιστο πόνημα για φαρμακευτικά φυτά, εισάγοντας και τη διώνυμη ονοματολογία. Το 2ο μ.Χ. αιώνα, ο Γαληνός, με 150 και πλέον συγγράμματα, είναι ο διάσημος γόνος της αδελφότητας, που θα προσπαθήσει να συγκεράσει σε μια πολύπλευρη επιστήμη με ενιαία μεθοδολογία όλες τις αποκλίνουσες μέχρι τότε τάσεις και σχολές.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αντίληψη ότι η αρχαιοελληνική Ιατρική αρχίζει με τον Ιπποκράτη αποτελεί μια ακόμη συνηθέστατη πλάνη, που περιορίζει το χρονικό ορίζοντα των επιτευγμάτων του ελληνικού πολιτισμού κατά μερικούς αιώνες. Προ Ιπποκράτους υπάρχει οργανωμένη ιατρική επιστήμη, χωρίς υπερβάλλουσα εξάρτηση από το μυστικισμό και το υπερφυσικό, που διδάσκεται σε συντεχνιακό πλαίσιο (Αδελφότητες, εξ ου και η σημερινή επαγγελματική έννοια της λέξης «συνάδελφος»), οι οποίες ασκούσαν μια θεραπευτική που βασιζόταν στη γνώση εκ παρατήρησης, στον εμπειρισμό (και τα δύο συνεχίζουν να ενυπάρχουν στην άσκηση του

ιατρικού λειτουργήματος) αλλά και στην αιτιακή σύνθεση, η οποία συνιστά την αέναη επιστημονική βάση. Η βασική συντεχνιακή τέτοια δομή ή αδελφότητα, στην οποία ανήκει –όπως δεν είναι ευρέως γνωστό– και ο γνωστός Ιπποκράτης, θεμελιωτής της επιστημονικής Ιατρικής, είναι η αδελφότητα των Ασκληπιαδών, με ιδρυτή και αρχηγέτη (ή Αρχαγέτα, στην τότε ορολογία) τον Ασκληπιό (ή Ασκαλάπιο).

Η συγκρότηση του ιατρικού κλάδου φαίνεται με σαφήνεια στον Όμηρο (Ιλιάδα Β' 729–33), όπου περιγράφονται δύο αδελφοί ιατροί (τέκνα του Ασκληπιού και άρα ίσως «συνάδελφοι» και όχι αδελφοί), ο ένας παθολόγος (Ποδαλείριος) και ο άλλος χειρουργός (Μαχάων). Ο διαχωρισμός αυτός (που προβάλλεται κυρίως στα σωζόμενα σπαράγματα από

ΑΡΧΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ 2013, 30(5):619–626
ARCHIVES OF HELLENIC MEDICINE 2013, 30(5):619–626

Γ.Ζ. Ηλιοπούλος,
Κ. Πουλάς,
Γ.Π. Πατριός,
Μ.Ε. Καμπούρης

Εργαστήριο Μοριακής Βιολογίας και
Ανοσολογίας, Τμήμα Φαρμακευτικής,
Πανεπιστήμιο Πατρών, Ρίο Πάτρας

The evolution of ancient Greek
medicine as a trade and a science:
Study of the sources

Abstract at the end of the article

Λέξεις ευρετηρίου

Αρχαία ελληνική Ιατρική
Άσκηση
Ασκληπιάδες
Εξέλιξη

Υποβλήθηκε 15.3.2013

Εγκρίθηκε 20.4.2013

το ύστερο έπος «Αιθιοπίας» του Αρκτίνου) και η αντίθεση με την ιερατική και τη θαυματοποιητική άσκηση της Ιατρικής από την πλευρά των Τρώων, όπου δεν αναφέρεται κάποιος ιατρός και τις θεραπείες τις έχει αναλάβει ο Απόλλων, ή –προφανώς– το ιερατείο του,¹ δείχνει την –έστω σπαργανώδη– επιστημονική συγκρότηση του λειτουργήματος, το οποίο θα φθάσει κατά κληρονομική γραμμή στο γνωστό Ιπποκράτη (που εδώ αναφέρεται ως Ιπποκράτης II για να διακριθεί από ομώνυμους προγόνους και επιγόνους συναδέλφους του). Η εξιστόρηση της εξέλιξης της ελληνικής Ιατρικής που ακολουθεί, χρησιμοποιεί τους ακριβείς τύπους των ονομάτων και όχι τις συμβατικές αττικές γραφές (π.χ. ένας Δωριεύς γιατρός θα είχε όνομα με κατάληξη σε -ίδας, π.χ. Λεωνίδας και όχι σε -ίδης, π.χ. Παρμενίδης).

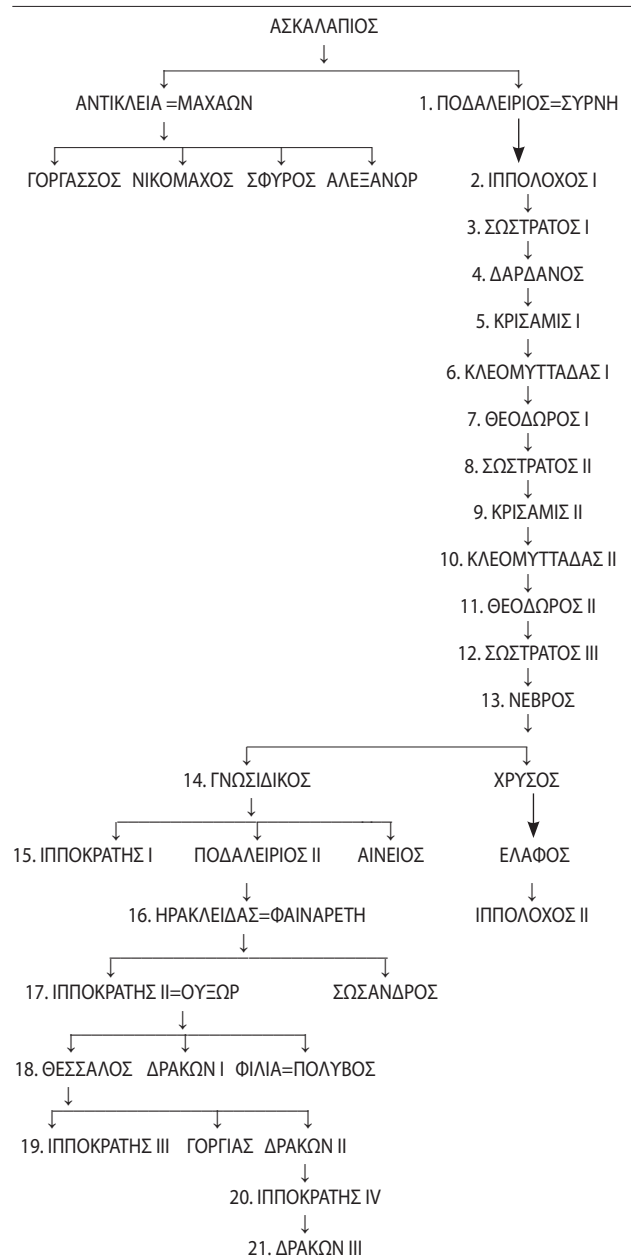
ΣΤΑΘΜΟΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΑΣΚΛΗΠΙΑΔΩΝ

Μυθικοί χρόνοι και ιστορικός περίγυρος

Αν και οι πρώτες καταγραφές για τη δράση ιατρών προέρχονται από την Αίγυπτο και ιδιαίτερα από την περίοδο του Νέου Βασιλείου (μετά το XVI προχριστιανικό αιώνα), όπου αναφέρονται ιατροί που ακολουθούν στρατιωτικές μονάδες, με σκοπό την προσφορά υγειονομικής υποστήριξης, οι άνθρωποι αυτοί προέρχονται από τις τάξεις των ιερατικών αδελφοτήτων και βασίζονται κυρίως στις επωδές, στους εξορκισμούς και στην αστρολογία, που θεωρούνται κυρίαρχα στοιχεία της θεραπείας των ασθενών τους. Πάντως, γνωρίζουν τη μέθοδο του τρυπανισμού του κρανίου, που αποτελεί μια χειρουργική μέθοδο διάτρησης και διάνοιξης του κρανίου, με σκοπό την ανακούφιση του εγκεφάλου από απότομη και δραστηκή αύξηση της πίεσης, ένα σύμπτωμα που εμφανίζεται μετά από σοβαρά πλήγματα και είναι πολύ συνηθισμένο εκείνη την εποχή, καθώς οι Αιγύπτιοι εξακολουθούν να χρησιμοποιούν κεφαλοθραύστες.

Σε αντίθεση με την Αίγυπτο, στον ελλαδικό χώρο αναδύονται άλλες αντιλήψεις για την Ιατρική κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, την οποία και διαχωρίζουν από τις δραστηριότητες των ιερατικών αδελφοτήτων, διατηρώντας όμως το χαρακτηριστικό της θεοποίησης των ιδρυτών τους, στους οποίους αποδίδουν μεγάλες τιμές και λατρεία. Από τις διάσπαρτες πληροφορίες και σπαράγματα προερχόμενα από τα έργα αρχαίων συγγραφέων αποκαλύπτεται ότι ήδη από την πρώιμη περίοδο και πριν από τα Τρωικά είναι διαμορφωμένες δύο σχολές ιατρικής σκέψης, από τις οποίες η πρώτη αποδίδει εξαιρετική βαρύτητα στη συντηρητική και ήπια θεραπευτική αγωγή των ασθενών, ενώ η δεύτερη μετατοπίζει το κέντρο βάρους της προς τη χειρουργική, καθώς κύρια ασχολία της είναι η παροχή περίθαλψης σε τραυματίες, στα πεδία μαχών.

Πίνακας 1. Οι Αρχαγέται της αδελφότητας των Ασκληπιαδών.

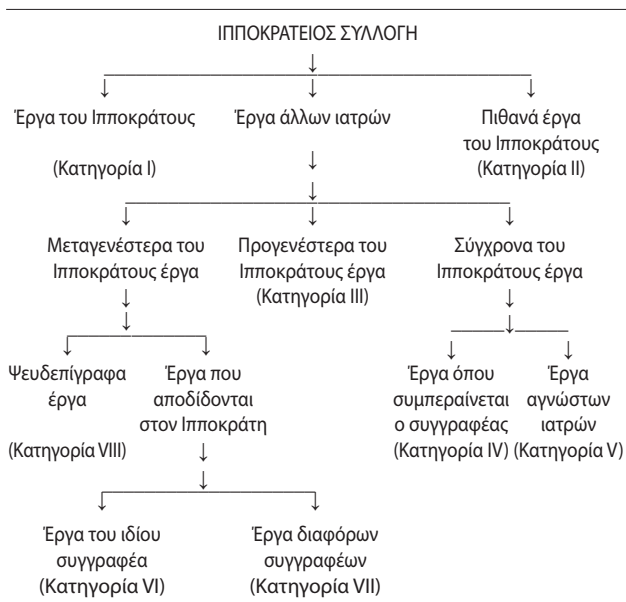

Fabricius JA. Bibliotheca Graeca, Harles GC, 1790–1812 & Hildesheim, 1967

VIII–VII προχριστιανικός αιώνας

Η αδελφότητα διαφαίνεται ότι παγιώνεται σε τρία βασικά κέντρα, την Τρίκα, τόπο προέλευσης των ομηρικών Ασκληπιαδών Μαχάονα και Ποδαλείριου I,² την Επίδαυρο και την Κω (αν και σαφείς ενδείξεις για τη διαμόρφωσή της εμφανίζονται από τον IV προχριστιανικό αιώνα) που παραμένουν κυρίαρχα με την πάροδο του χρόνου, παρά το γεγονός ότι σταδιακά ιδρύονται 300 Ασκληπεία (σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία). Ίσως περί τα τέλη του VII προχριστιανικού αιώνα η έδρα του Αρχαγέτα (τίτλος του

Πίνακας 2. Το σώμα της Ιπποκράτειου συλλογής ιατρικών κειμένων.

Ασκληπιού που φέρουν οι εκάστοτε ηγέτες της αδελφότητας) μεταφέρεται στην Κω, που συμμετέχει στη δωρική ομοσπονδία του νοτιοανατολικού Αιγαίου (Δωρική Εξάπολις – Κως, Κνίδος, Αλικαρνασσός, Ιαλυσός, Λίνδος, Κάμειρος).

VI προχριστιανικός αιώνας

Ο 13ος κατά σειρά Αρχαγέτας, Νέβρος, εξοπλίζει με δικά του έξοδα μια πεντηκόντορο και καταπλέει στους Δελφούς (αρχές VI προχριστιανικού αιώνα), για να ενισχύσει τους Αμφικτύονες στον Ιερό Πόλεμο κατά των κατοίκων της Κίρρας, που καταπατούν εδάφη των Δελφών και των οποίων οι δυνάμεις υποφέρουν από την εκδήλωση σοβαρής επιδημίας.³ Μετά την καταστολή της επέκτασης της νόσου και κατά τον Πausanία,⁴ με τη σύμφωνη γνώμη του Σόλωνος και προφανώς και του πολέμαρχου των Αθηναίων Αλκμαίωνος II, δηλητηριάζει όλες τις πηγές υδροδότησης της περιοχής με *έλλέβορον*, εξαναγκάζοντας τους κατοίκους σε μια τελική και καταστροφική μάχη, όπου όμως φονεύεται κατά την έφοδο στα τείχη ο υιός του και επίσης ιατρός, Χρύσος, που θάπτεται στον Ιππόδρομο των Δελφών και τιμάται από τους κατοίκους ως ήρωας με ετήσιους εναγισμούς.⁵ Η πολιτική ουσιαστικά αυτή ενέργεια καθιστά την αδελφότητα διάσημη και εξαιρετικά δημοφιλή στον ελλαδικό και περιελλαδικό χώρο, με συνέπεια να διευκολύνει με την αξιοποίηση της πανελλαδικής εμβέλειας αναγνώρισής της την ταχύτερη επέκταση και εδραίωσή της.

Στα τέλη του αιώνα αυτού τοποθετούν οι διάφορες αρχαίες πηγές την ύπαρξη των πρώτων εγχειριδίων Ιατρικής, χάρη στην προσωπικότητα του Αλκμαίωνος, ενός ιατρού

και φιλοσόφου που πολλοί συνδέουν τη δράση του με την πρώτη σχολή Πυθαγορείων του Κρότωνος. Ο Αλκμαίων ανακαλύπτει τις ευσταχιανές σάλπιγγες και τη σημασία τους στη λειτουργία της ακοής, καθώς επίσης και τα οπτικά νεύρα⁶ (πιθανότατα μέσω νεκροτομών), προωθώντας και μια μεθοδολογία επεμβάσεων. Είναι ο εισηγητής της ολιστικής θεωρίας περί ισορροπίας των χυμών του σώματος και της ολιστικής Ιατρικής, στοιχειοθετεί μάλιστα ότι ο εγκέφαλος αποτελεί το κυρίαρχο όργανο του ανθρώπινου σώματος, με τον οποίο συνδέονται όλα τα αισθητήρια του σώματος και στον οποίο καταλήγουν όλα τα νεύρα.⁷

Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο,⁸ οι διασημότερες ιατρικές σχολές αυτής της περιόδου είναι οι σχολές του Κρότωνος και της Κυρρήνης, από τις οποίες προέρχονται διάσημοι ιατροί όπως ο Δαμοκέδας από τον Κρότωνα, με θαυμαστή σταδιοδρομία στην Αίγινα, στην Αττική, στη Σάμο επί Πολυκράτους, αλλά και στα Σούσα ως προσωπικός ιατρός του Δαρείου I, όπου και διασώζει από βέβαιο θάνατο τους Αιγύπτιους ιατρούς του, καθώς ο Δαρείος I σκοπεύει να τους ανασκολοπίσει για να στιγματίσει και να τιμωρήσει την ανικανότητά τους.

V προχριστιανικός αιώνας

Ο 15ος κατά σειρά Αρχαγέτας, Ιπποκράτης I, προχωρεί στη διαδικασία συγκέντρωσης ιατρικών συγγραμμάτων, με σκοπό τη δημιουργία μιας συλλογής ιατρικών έργων για τις ανάγκες της μεγάλης ιατρικής σχολής των Ασκληπιδών στην Κω. Η διαδικασία αυτή συνεχίζεται επί έναν και πλέον αιώνα και χάρη στον εγγονό του, Ιπποκράτη II, το θεωρούμενο έως την εποχή μας πατέρα της Ιατρικής, διαμορφώνεται μια σημαντικότερη ιατρική βιβλιοθήκη, χάρη στην οποία η ιατρική σχολή στην Κω αποκτά την πρωτοκαθεδρία στον ελλαδικό και στον περιελλαδικό χώρο. Του αποδίδονται συγγράμματα σχετικά με την Ορθοπαιδική και είναι γνωστοί οι τίτλοι δύο έργων του (Περί Άρθρων, De Articulis και Περί Αγμών, De Fracturis), ενώ θεωρείται από τους μεταγενέστερους ιατρούς σημαντικότερος για την εξέλιξη της Ιατρικής.^{3,9}

Κατά την περίοδο αυτή είναι επίσης ιδιαίτερα ισχυρές οι σχολές της Ρόδου και της Κνίδου, και μάλιστα από τη δεύτερη είναι ήδη διαμορφωμένη μια συλλογή ιατρικών συγγραμμάτων γνωστή με το γενικό τίτλο «Κνίδια Γνώμαι», την οποία αναφέρουν και εκθειάζουν τόσο ο Ιπποκράτης II¹⁰ όσο και άλλοι ιατροί και μάλλον αποτελεί το καθοριστικό πρότυπο για το σχηματισμό της αντίστοιχης Ιπποκράτειου Συλλογής. Αναμφίβολα, πάντως, η κυρίαρχη και καθοριστική φυσιογνωμία για την εξέλιξη όχι μόνον της αδελφότητας, αλλά και γενικότερα της ιατρικής επιστήμης, είναι ο εγγονός του προηγούμενου και 17ος Αρχαγέτας, ο Ιπποκράτης II,

που σχεδόν ολοκληρώνει το έργο της συλλογής, ιδρύοντας παράλληλα και το μουσείο παθολογίας και ανατομίας στην Κω, ώστε να διευκολύνει την πρακτική εκπαίδευση των μαθητών της σχολής. Όσον αφορά στην τυποποίηση του αποκαλούμενου Όρκου του Ιπποκράτους, που σχεδόν ομόφωνα αποδίδεται στο μεγάλο αυτό πρωτοπόρο, ίσως συνιστά την οριστική μετεξέλιξη μιας παλαιότερης και αρχαιότερης τυπικής διαδικασίας της τελετής ορκωμοσίας των μελών των Ασκληπιαδών,¹¹ η οποία συνδέεται εννοιολογικά και με την ονομασία Ασκαλάπιος, που μεταφορικά δηλώνει τον ανιδιοτελή.

Ο πατέρας της Ιατρικής σχετίζεται στενά με το θρακικής καταγωγής ιατρό Ηρόδοτο, που θεωρείται ο θεμελιωτής της αθλητικής Ιατρικής, μέσω του οποίου έρχεται σε επαφή με το Γοργία Λεοντίνο,¹² την τότε ηγετική φυσιολογία του Κινήματος της Πανελληνίου Ιδέας, πληροφορία που προδίδει ότι ανήκει στον ίδιο κύκλο.

IV προχριστιανικός αιώνας

Ο υιός και διάδοχος του Ιπποκράτους II, Θέσσαλος (18ος Αρχαγέτας) και ο γαμβρός του Πόλυβος σχηματίζουν τη σχολή των Δογματικών, η οποία μεταθέτει το κέντρο βάρους της ιατρικής εκπαίδευσης στη θεωρία και στα ιατρικά κείμενα, με βάση την ήδη υπάρχουσα συλλογή, στην οποία προστίθενται συνεχώς ιατρικά συγγράμματα. Επίσης, ο δισέγγονος του Ιπποκράτους II, Ιπποκράτης IV (20ός Αρχαγέτας), συνοδεύει τον Αλέξανδρο στην Ασία και μάλιστα κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης της Ρωξάνης αναλαμβάνει καθήκοντα προσωπικού ιατρού της.¹³

Κατά την περίοδο αυτή δρα ο διάσημος χειρουργός Διοκλής Αρχιδάμου (ο Καρύστιος), που χαρακτηρίζεται από τον Πλίνιο δεύτερος σε φήμη και ικανότητες μετά τον Ιπποκράτη, ενώ ο Γαληνός θεωρεί ότι πρόκειται για τον πρωτοπόρο της ιατρικής σχολής των Δογματικών.¹⁴ Τα έργα του αναφέρονται σε θέματα ανατομίας, δηλητηρίων, γυναικολογίας, πυρετών, πεπτικών διαδικασιών και διαταραχών, ιατρικών βοτάνων, επιδέσμων και άλλων ιατρικών ζητημάτων, με γνωστότερο το έργο με τίτλο «Περί Ανατομής», το πρώτο για την ανατομία του ανθρώπινου σώματος, από το οποίο διασώζει πολλά αποσπάσματα ο Γαληνός, ενώ ιδιαίτερα σημαντικό είναι το έργο του με τίτλο «Ριζοτομικόν», που αναφέρεται σε θέματα φαρμακογνωσίας, ιατρικών φυτών και χρήσεων, συνωνύμων (φυτών), μεθόδων εκκρίζωσης και καθαρισμού ριζών, από το οποίο αντλούν πολλές πληροφορίες οι Θεόφραστος και Διοσκουρίδης. Παράλληλα είναι και σχεδιαστής νέων χειρουργικών εργαλείων, όπως ο λεγόμενος «κυαθίσκος του Διοκλέους», που χρησιμοποιείται για την εξαγωγή αιχμών βελών από το ανθρώπινο σώμα, χωρίς την ανάγκη τομών (ώστε να

περιορίζει τις αιμορραγίες, καθώς στην εποχή του είναι άγνωστες οι μεταγγίσεις αίματος), στοιχείο που προδίδει τη σχέση και τις εμπειρίες του από τις επιχειρήσεις του εκστρατευτικού σώματος του Αλεξάνδρου στην Ασία. Στα έργα του ασχολείται με την ανατομία, τη φυσιολογία, τη συμπτωματολογία, τη διαιτητική, τη φαρμακολογία και τη βοτανική και είναι ο πρώτος που διαχωρίζει την πλευρίτιδα από την πνευμονία.

Ο κορυφαίος πάντως χειρουργός των Δογματικών και σχεδόν σύγχρονος του Διοκλέους είναι ο Πραξαγόρας Νικάρχου (ο Κώος),¹⁴ ο εκπαιδευτής των επίσης διάσημων ιατρών επί Πτολεμαίου Λάγου στην Αλεξάνδρεια, Φιλοτίμου, Πλειστονίκου και Ηροφίλου.¹⁵ Πρόκειται για μια από τις μεγαλύτερες φυσιολογίες της ελληνικής Ιατρικής του IV προχριστιανικού αιώνα και είναι πασίγνωστος στον ιατρικό κόσμο της εποχής του για τις γνώσεις του και ιδιαίτερα για τις έρευνές του στην ανατομία και τη φυσιολογία του ανθρώπινου σώματος, ενώ αποσπάσματα από τα απολεσθέντα έργα του, κυρίως σε θέματα ανατομίας και χειρουργικών τομών, διασώζουν πολλοί μεταγενέστεροί του ιατροί.

Είναι ο πρώτος που διακρίνει τις αρτηρίες από τις φλέβες, ακολουθώντας το έργο του Ιπποκράτους στον τομέα της κυκλοφορίας του αίματος,¹⁶ ανακάλυψε στην οποία αναφέρεται, αν και αόριστα ο Αριστοτέλης,¹⁷ η οποία πολλούς αιώνες αργότερα οδηγεί στην πυρά της Ιεράς Εξέτασης το μεγάλο ιατρό της Αναγέννησης Michel Servet το 1553, που την προωθεί και την υποστηρίζει σθεναρά στους ιατρικούς κύκλους. Τα ευρήματά του στον τομέα της ανατομίας είναι εξαιρετικά προηγμένα για την εποχή του, ενώ και η μεθοδολογία που ακολουθεί στη χειρουργική είναι ιδιαίτερα τολμηρή, όπως αποκαλύπτεται από τις τομές του και τη διαδικασία των επεμβάσεων ειλεού, όπου αποκόπτει το προβληματικό μέρος του εντέρου και συρράπτει τα ανέπαφα τμήματά του, στοιχείο που προδίδει ότι ουσιαστικά εξαγει σχεδόν ολόκληρο το εντερικό σύστημα από το σώμα, για να προχωρήσει στον πυρήνα της διαδικασίας της επέμβασης.¹⁸

III προχριστιανικός αιώνας

Στις αρχές του III προχριστιανικού αιώνα, το 293 π.Χ., μετά από επιδημία πανώλης στη Ρώμη, οι Σιβύλλιοι χρησμοί (ίσως και κάποιος ανάλογος των Δελφών) υποδεικνύουν ότι αποτελεί επιτακτική ανάγκη η δημιουργία ιερού του Ασκληπιού στην πόλη, με συνέπεια μια πρεσβεία των Ρωμαίων να μεταφέρει τον ιερό Όφι-Δράκοντα από την Επίδαυρο στην Ιταλία, εγκαθιστώντας το ιερό σε νησίδα στον Τίβερι, στα τότε δυτικά όρια της πόλης.¹⁹

Αυτή την περίοδο διαπρέπει ο μαθητής του Πραξαγόρα,

Ηρόφιλος Χαλκηδόνιος, που θεωρείται από πολλούς, μαζί με τον Ερασίστρατο, θεμελιωτή της σύγχρονης Ιατρικής, εισάγοντας μια μεθοδολογία εξαγωγής συμπερασμάτων με βάση την εξονυχιστική μελέτη και εξέταση του ανθρώπινου σώματος, ενώ παγιώνει τη θέση ότι ο εγκέφαλος είναι το κέντρο του νευρικού συστήματος και η έδρα της νόησης. Διαχωρίζει τα νεύρα από τα αιμοφόρα αγγεία, τα οποία διακρίνει σε αισθητήρια και κινητήρια, ενσωματώνοντας στο νευρικό σύστημα τους τένοντες και τους συνδέσμους και μελετά συστηματικά το οπτικό νεύρο και το οπτικό σύστημα, το ήπαρ, το πάγκρεας, το πεπτικό σύστημα, τους σιελογόνους αδένες και το αναπαραγωγικό σύστημα. Συστηματοποιεί την πειραματική μέθοδο στην Ιατρική, θεμελιώνοντας ουσιαστικά την επιστημονική μεθοδολογία της, καθώς τη θεωρεί βασική για τη συγκέντρωση γνώσεων που αποκομίζονται μέσω της εμπειρίας και συνιστά τον εισηγητή της συμβατικής ορολογίας αντί της χρήσης των αποκαλούμενων φυσικών όρων, με συνέπεια ακόμη και στην εποχή μας να χρησιμοποιούνται όροι του, όπως *ληνός Ηροφίλου* (για τη συμβολή των κόλπων του εγκεφάλου), *δωδεκαδάκτυλος, προμήκης μυελός* και πολλοί άλλοι.

Αν και κατηγορείται για τα ανατομικά του πειράματα σε άτομα καταδικασμένα σε θάνατο, που κατά τον Τερτυλλιανό φθάνουν τα 600,²⁰ παραμένει ένας από τους μεγαλύτερους ερευνητές και πρωτοπόρους της Ιατρικής, ενώ διαπρέπει και στη φαρμακευτική, όπου πολλά από τα λεγόμενα σύνθετα φάρμακά του χρησιμοποιούνται στην Ευρώπη, σχεδόν έως τα τέλη του XIX αιώνα. Ο σύγχρονός του και κατά τον Πλίνιο εγγονός του Αριστοτέλους,²¹ Ερασίστρατος Κλεομβρότου, συχνά λογίζεται ως ο διασημότερος παθολόγος και ανατόμος των Ασκληπιαδών και από το μεγάλο συγγραφικό του έργο από το οποίο διασώζονται πολλά αποσπάσματα αποκαλύπτεται ότι διαχωρίζει με σαφήνεια τις αρτηρίες από τις φλέβες, περιγράφοντας την κυκλοφορία του αίματος στο σώμα και προβλήματα που προκύπτουν από τις δυσλειτουργίες της.²² Όπως και ο Ηρόφιλος, προχωρεί σε ανατομικές σπουδές του εγκεφάλου, κατηγορούμενος παράλληλα και αυτός για ιατρικά πειράματα σε άτομα καταδικασμένα σε θάνατο και εισάγει κατά το πρότυπο του Ηροφίλου πολλούς νέους ιατρικούς όρους, όπως *αρτηρία, τραχεία, διγλώχως και τριγλώχως βαλβίς* (στην καρδιά) και άλλους.

Στον αντίποδα πάντως των Δογματικών, εμφανίζεται κατά τον III προχριστιανικό αιώνα μια άλλη σχολή ιατρικής σκέψης, η σχολή των Εμπειρικών, που επικεντρώνεται στην πρακτική εμπειρία και το πείραμα, στην οποία πρωτοστατεί ο μαθητής του διάσημου χειρουργού Ηροφίλου, Φιλίνος ο Κώος. Από τα έργα του Φιλίνου διασώζονται μόνο αποσπάσματα, αν και από το απωλεσθέν ογκώδες βοτανολογικό του σύγγραμμα διαφαίνεται ότι επαναφέρει

απόψεις των Μελαμποδιδών και θεωρείται ο προπάτορας του Dr Christian Friedrich Samuel Hahnemann (1755–1843), ιδρυτή της σύγχρονης ομοιοπαθητικής Ιατρικής.²³

II προχριστιανικός αιώνας

Ο μαθητής του Ερασιστράτου Απολλώνιος Μεμφίτης (πιθανότατα πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο που εμφανίζεται στην ιατρική βιβλιογραφία και ως *Απολλώνιος ὁ ἀπὸ Στράτωνος*) συντάσσει το πρώτο λεξικό ιατρικών όρων για τα μέρη του σώματος,²⁴ ακολουθούμενος από το Βακχείο από την Τανάγρα, που συντάσσει λεξικό για την Ιπποκράτειο ιατρική ορολογία, συμπληρωμένο με σχόλια. Σύμφωνα με το λεξικογράφο Ερωτιανό, που αφιερώνει ένα λεξικό ιατρικών όρων στον αρχίατρο του Νέρωνος Ανδρόμαχο, κατά την περίοδο αυτή συντάσσεται ακόμη ένα λεξικό ιατρικών όρων από τον Απολλώνιο Όφι, για τη διευκόλυνση των σπουδαστών των ιατρικών σχολών.²⁵

Κατά τα τέλη του αιώνα αυτού δρα ο διάσημος Ασκληπιάδης Βιθυνός, που είναι ο πρώτος ο οποίος διαχωρίζει και κατηγοριοποιεί τις χρόνιες από τις οξείες παθήσεις, πρακτική που ακολουθείται και στη σύγχρονη Ιατρική με την ίδια μεθοδολογία και μολονότι δεν θεωρείται αξιόλογος ως ανατόμος, παρουσιάζει σπουδή των τραχειοτομών και των ανευρυσμάτων αορτής για τα έκτακτα περιστατικά, που συστηματοποιείται κατά τον III μεταχριστιανικό αιώνα από τον εξ΄ ίσου διάσημο χειρουργό Άντυλλο.²⁶

I προχριστιανικός αιώνας

Ο μαθητής του διάσημου ιατρού Ασκληπιάδου Βιθυνού, Θεμίσιον από την Λαοδίκεια, ιδρύει τη σχολή των Μεθοδικών, σε μια προσπάθεια να συμβιβάσει τις δύο προϋπάρχουσες τάσεις στην ιατρική σκέψη και η προσπάθειά του επηρεάζει επί αιώνες την Ιατρική.²⁷ Το καθοριστικής σημασίας γεγονός για την αδελφότητα, πάντως, έρχεται το 46 π.Χ., όταν ο Ιούλιος Καίσαρ, με ειδικό ψήφισμα που το αποδέχεται η Σύγκλητος, απονέμει τον τίτλο του Ρωμαίου πολίτη σε όλα τα μέλη των Ασκληπιαδών, εδραιώνοντας την κυρίαρχη θέση και την ισχύ της αδελφότητας στον ελληνορωμαϊκό κόσμο.²⁸ Μια εικοσιπενταετία περίπου αργότερα, ο ανηψιός του Οκτάβιος απονέμει με ειδικό διάταγμα της Συγκλήτου τον τίτλο του Ιππέως (ανάλογο με το σύγχρονο βρετανικό παραδοσιακό τίτλο του Ιππότη/Sir, που απονέμεται από το βρετανικό θρόνο) σε όλα τα μέλη της αδελφότητας, παραδίδοντας και τον ειδικό χρυσό δακτύλιο (*annulus aureus*), που αποτελεί και το διακριτικό του τίτλου του Ιππέως σε κάθε μέλος, αναβαθμίζοντας με τον τρόπο αυτόν ακόμη περισσότερο την παρουσία και τη δράση της.²⁹

Από την περίοδο αυτή διασώζεται η πρώτη μαρτυρία

για ιατροδικαστική εξέταση και πρόκειται για το γραπτό πόρισμα που παραδίδει ο προσωπικός ιατρός του Καίσαρος Αντίστιος μετά την τραγική δολοφονία, όπου τεκμηριώνει ότι από τα 23 πλήγματα, μόνο ένα είναι και το θανατηφόρο.³⁰

I μεταχριστιανικός αιώνας

Η σχολή των Μεθοδικών διασπάται στους Πνευματικούς υπό τον Αθήναιο από την Αττάλεια της Κιλικίας και στους Εκλεκτικούς υπό το μαθητή του Αγάθινο Λακεδαιμόνιο, ενώ ακολουθεί ακόμη μια διάσπαση με την εμφάνιση των Επισυνθετικών περί τα τέλη του αιώνα υπό το μαθητή του Αγαθίνου, Αρχιγένη Φιλίππου από την Απάμεια της Συρίας.

Η ιδιαίτερα σημαντική φυσιογνωμία αυτής της περιόδου είναι ο Πεδάνιος Διοσκουρίδης από την Ανάζαρβο της Κιλικίας, ένας από τους πλέον γνωστούς χειρουργούς της εποχής, που μετά από μακροχρόνια σταδιοδρομία ως στρατιωτικός ιατρός επί Κλαυδίου, Νέρωνος και Βεσπασιανού, συγγράφει το φαρμακολογικό σύγγραμμα με τίτλο «Περί Ὑλης Ιατρικῆς», στο οποίο περιγράφει με μοναδικό τρόπο όχι μόνο όλα τα γνωστά φαρμακευτικά φυτά της εποχής του, αλλά και τις οργανικές και ανόργανες φαρμακευτικές ουσίες που συναντώνται στη φύση. Ο Διοσκουρίδης κατατάσσει τα φυτά και τις ουσίες όχι αλφαβητικά, αλλά κατά κατηγορίες ανάλογα με τα χαρακτηριστικά και τη δραστηριότητά τους, ώστε να μεγιστοποιήσει τη χρηστικότητα του έργου του, αναλύοντας συστηματικά 794 φυτικά, 104 ζωικά και 105 ορυκτά προϊόντα, για να καταλήξει σε ένα σύνολο 1.003 διαφορετικών ουσιών, οι οποίες αναμιγνυόμενες δημιουργούν ένα τεράστιο συνταγολόγιο. Είναι επίσης ο συγγραφέας μερικών ακόμη διασωζόμενων έργων με αντικείμενο τη φαρμακολογία (Περί Δηλητηρίων Φαρμάκων, Περί Ιοβόλων, Περί Ευπορίστων Απλών Τε Και Συνθέτων Φαρμάκων), της οποίας θεωρείται ο βασικός θεμελιωτής, όπως αντίστοιχα ο Θεόφραστος αποτελεί το θεμελιωτή της επιστημονικής βοτανολογίας.

II μεταχριστιανικός αιώνας

Εμφανίζεται ο τελευταίος μεγάλος των Ασκληπιαδών, ο Γαληνός από την Πέργαμο, που επιχειρεί τη σύνθεση όλων των υπαρχουσών τάσεων στην ιατρική σκέψη (Δογματικοί, Εμπειρικοί, Μεθοδικοί, Εκλεκτικοί, Πνευματικοί, Επισυνθετικοί) και οργανώνει μια δεύτερη συλλογή ιατρικών συγγραμμάτων, που περιλαμβάνει 83 αυθεντικά συγγράμματα, 19 αμφίβολα, 45 ψευδεπίγραφα, 19 σε αποσπασματική μορφή, 15 συνοπτικά κείμενα σχολίων στο έργο του Ιπποκράτους και 50 κείμενα σε αποσπασματική κυρίως μορφή, τα οποία παραμένουν ανέκδοτα σε διάφορες βιβλιοθήκες.²⁴

ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Κατηγορία I (Ανατομία-Φυσιολογία)

Περί Κράσεων, Περί Μέλαινης Χολής, Περί Δυνάμεων Φυσικών, Περί Ανατομικών Εγχειρήσεων, Περί Οστών Τοις Εισαγομένοις, Περί Φλεβών Και Αρτηριών Ανατομής, Περί Νεύρων Ανατομής, Περί Μυών Ανατομής, Περί Μήτρας Ανατομής, Ει Κατά Φύσιν Εν Αρτηριαίς Αίμα Περιέχεται, Περί Μυών Κινήσεως, Περί Σπέρματος, Περί Χρείας Των Εν Ανθρώπου Σώματι Μορίων, Περί Οσφρήσεως Οργάνου, Περί Χρείας Αναπνοής, Περί Χρείας Σφυγμών, Ὅτε Τα Της Ψυχῆς Ἦθη Ταις Του Σώματος Κράσεσιν Ἐπεται, Περί Κυουμένων Διαπλάσεως, Ει Ζώων Το Κατά Γαστρός (Ψευδεπίγραφο), De Anatomia Vivorum (Ψευδεπίγραφο), De Compragine Membrorum ή De Natura Humana (Ψευδεπίγραφο), De Natura Et Ordine Cujuslibet Corporis (Ψευδεπίγραφο), Περί Χυμών (Ψευδεπίγραφο), De Motibus Manifestis Et Obscuris (σύνολο 24).

Κατηγορία II (Διαιτολογία-Υγιεινή)

Περί Αρίστης Κατασκευῆς Του Σώματος Ημών, Περί Ευεξίας, Πότερον Ιατρικῆς Ἡ Γυμναστικῆς Ἐστί Το Υγιεινόν, De Attenuante Victus Ratione, Υγιεινά, Περί Τροφών Δυνάμεως, Περί Ευχυμίας Και Κακοχυμίας Τροφών, Περί Πτισάνης, Περί Του Διά Μικράς Σφαίρας Γυμνασίου, De Dissolutione Continua ή De Alimentorum Facultatibus (σύνολο 10).

Κατηγορία III (Παθολογία)

Περί Ανωμάλου Δυσκρασίας, Περί Δυσπνοίας, Περί Πλήθους, Περί Των Παρά Φύσιν Ὀγκων, Περί Τρόμου Και Παλμού Και Σπασμού Και Ρίγους, Περί Των Ὀλου Του Νοσήματος Καιρών (Αμφίβολο) (σύνολο 6).

Κατηγορία IV (διαγνωστική-σημειολογία)

Περί Των Πεπονθότων Τόπων, Περί Διαφοράς Πυρετών, Περί Των Εν Τοις Νόσοις Καιρών, Περί Των Σφυγμών Τοις Εισαγομένοις, Περί Διαφοράς Σφυγμών, Περί Διαγνώσεως Σφυγμών, Περί Των Εν Σφυγμοίς Αιτίων, Περί Προγνώσεως Σφυγμών, Σύνοψις Περί Σφυγμών Ἰδίας Πραγματείας, Περί Κρισίμων Ημερών, Περί Κρίσεων, De Causis Procatarcticis, Περί Διαφοράς Νοσημάτων, Περί Των Εν Τοις Νοσήμασι Αιτίων, Περί Συμπτωμάτων Διαφοράς, Περί Αιτίων Συμπτωμάτων, Πώς Δει Εξελέγχειν Τους Προσποιούμενους Νοσείν, Περί Της Εξ Ενυπνίων Διαγνώσεως, Περί Του Προγιγνώσκειν Προς Επικτηνῆν, Περί Τύπων, Προς Τους Περί Τύπων Γράψαντας Ἡ Περί Περιόδων, Περί Προγνώσεως, Πρόγνωσις Πεπειραμένη Και Παναληθῆς, Περί Κατακλίσεως Προγνωστικά Εκ

Της Μαθηματικής Επιστήμης, Περί Ούρων, Περί Ούρων Εν Συντόμω, Περί Ούρων Εκ Των Ιπποκράτους Και Γαληνού Και Άλλων Τινών, Περί Σφυγμών Προς Αντώνιο, Compendium Pulsuum (σύνολο 29).

Κατηγορία V (Φαρμακολογία-φαρμακευτικές ύλες)

Περί Κράσεως Και Δυνάμεως Των Απλών Φαρμάκων, Περί Συνθέσεως Φαρμάκων Των Κατά Τόπους, Περί Συνθέσεως Φαρμάκων Των Κατά Γένη, Περί Αντιδότην, Περί Ευπορίστων, Περί Της Θηριακής Προς Πίσωνα, Περί Της Θηριακής Προς Αμφιλανόν, Liber Secretorium Ad Monteum (Ψευδεπίγραφο), De Medicinis Expertis (Ψευδεπίγραφο), Περί Μέτρων Και Σταθμών Διδασκαλία (Ψευδεπίγραφο), Περί Αντεμβαλλομένων (Ψευδεπίγραφο), De Simplicibus Medicamentis Ad Paternianum (Ψευδεπίγραφο), De Plantis (Ψευδεπίγραφο), De Virtute Centaurae (Ψευδεπίγραφο), De Clysteribus (Ψευδεπίγραφο), De Cathartics (Ψευδεπίγραφο) (σύνολο 16).

Κατηγορία VI (θεραπευτική αγωγή-Χειρουργική)

Θεραπευτική Μέθοδος, Τα Προς Γλαύκωνα Θεραπευτικά, Περί Φλεβοτομίας Προς Ερασίστρατον, Περί Φλεβοτομίας Προς Ερασιστράτειους Τους Εν Ρώμη, Περί Φλεβοτομίας Θεραπευτικόν Βιβλίον, Περί Μαρασμού, Τω Επιληπτικώ Παιδί Υποθήκη, Περί Βδελλών Αντισπάσεως Σικυάς Εγχαράξεως Και Κατασχασμού, Περί Της Των Καθαρόντων Φαρμάκων Δυνάμεως (Αμφίβολο), Περί Των Επιδέσμων (Αμφίβολο), Περί Φλεβοτομίας (Ψευδεπίγραφο), Περί Της Των Εν Νεφροίς Παθών Διαγνώσεως Και Θεραπείας (Ψευδεπίγραφο), De Colico Dolore (Ψευδεπίγραφο), Introductorius Liber Varias Morborum Curas Completens (Ψευδεπίγραφο), De Cura Ikteri (Ψευδεπίγραφο), Περί Μελαγχολίας Εκ Των Γαληνού Και Ρούφου Και Άλλων Τινών, De Oculis (Ψευδεπίγραφο),

De Gynaecis (Ψευδεπίγραφο), De Passionibus Mulierum (Ψευδεπίγραφο), De Cura Lapidis (Ψευδεπίγραφο), De Dynamidiis (Ψευδεπίγραφο), Τίνας Δει Εκκαθαρείν Και Ποίοις Καθαρτηρίοις Και Πότε (σύνολο 2).

Κατηγορία VII (σχόλια σε Ιπποκράτεια συγγράμματα)

Ότι Άριστος Ιατρός Και Φιλόσοφος, Περί Των Καθ' Ιπποκράτην Στοιχείων, Των Ιπποκράτους Γλωσσών Εξήγησις, Περί Επταμήνων Βρεφών, De Natura Hominis, De Salubri Victus Ratione, De Aere Aquis Et Locis, De Alimento, De Humoribus, Prognosticon, Praedictiones (I), De Morbis Popularibus (I), De Morbis Popularibus (Ii), De Morbis Popularibus (Iii), De Morbis Popularibus (Vi), Aphorisms, Προς Λύκον, Προς Τα Αντειρημένα Τοις Ιπποκράτους Αφορισμοίς Υπό Ιουλιανού, De Ratione Victus In Morbis Acutis, De Officina Medici, De Fracturis, De Articulis, Περί Του Παρ' Ιπποκράτει Κώματος, Περί Της Κατά Τον Ιπποκράτην Διαίτης Επί Των Οξέων Νοσημάτων (σύνολο 24).

Κατηγορία VIII (φιλοσοφικά κείμενα)

Περί Αιρέσεων Τοις Εισαγομένοις, Προς Θρασύβουλον Περί Αρίστης Αιρέσεως, Περί Αρίστης Διδασκαλίας, Περί Των Παρά Τη Λέξιν Σοφισμάτων, Προτρεπτικός Λόγος Επί Τας Τέχνας, Προς Πατρόφιλον Περί Συστάσεως Ιατρικής, Περί Των Ιπποκράτους Και Πλάτωνος Δογμάτων, Τέχνη Ιατρική, Περί Των Ιδίων Βιβλίων, Περί Της Τάξεως Των Ιδίων Βιβλίων, Περί Διαγνώσεως Και Θεραπείας Των Εν Τη Εκάστου Ψυχή Αμαρτημάτων, Εισαγωγή ή Ιατρός, De Subfiguratione Empirica, Περί Εθών (Αμφίβολο), Περί Φιλοσόφου Ιστορίας, Όροι Ιατρικοί (Αμφίβολο), De Partibus Artis Medicae (Αμφίβολο), Ότι Αι Ποιότητες Ασώματοι (σύνολο 17). Πλήρης έκδοση της συλλογής πραγματοποιείται από τον G.C. Kühn (Galenus Opera Omnia, G.C. Kühn, Leipzig, 1828–1858).

ABSTRACT

The evolution of ancient Greek medicine as a trade and a science: Study of the sources

G.Z. HILIOPOULOS, K. POULAS, G.P. PATRINOS, M.E. KAMBOURIS

Laboratory of Molecular Biology and Immunology, Department of Pharmacy, University of Patras, Rio Patras, Greece

Archives of Hellenic Medicine 2013, 30(5):619–626

Ancient Greek medicine is unduly and mistakenly considered to have been a mixture of shamanism and religion before the time of the Koan master, Hippocrates. According to Greek, Roman/Latin and medieval sources, however, this concept is erroneous. Asclepius, the founder of the medical guild, had been adopted by the cult of Apollo through the myth of his divine pedigree, and passed on a legacy of scientific curiosity, theory and experiment to his descendants, who might well have been considered to be his "sons" *sensu lato*. By the time of the Trojan War Greek

medicine had diversified into surgery and internal medicine, each branch being practiced by one of the Thessalian Asclepiad warrior brothers. The guild had further diversified by the 6th century BC and supported the Delphic Oracle of Apollo during the Holy Wars, thus gaining renown for all of its three schools (Kos, Epidaurus and Trikka). The spinoff centers of Kroton and Cyrene took the lead with one of the disciples, Demokides, who was the personal physician of the Persian emperor Darius I. The renowned Hippocrates subsequently amassed a significant medical library. The guild followed Alexander the Great into Asia. Diocles accomplished a vast improvement in surgery with the design of new instruments, while Praxagoras furthered the study of anatomy and with the discernment of veins and arteries. With Herophilus the guild migrated to the disease-plagued 3rd Century BC Rome. The 2nd Century BC saw advances in the medical terminology and glossary and the differentiation of chronic and acute syndromes, followed by the honorific awarding of Roman citizenship to all members of the guild by Julius Caesar. Dioscurides, a military surgeon of the 1st Century BC, catalogued pharmaceutical herbs, plants and roots, using bionymic nomenclature 1,500 years before Linnaeus. Galenus, from 2nd century AD Pergamus, was the descendant of the guild who fused all the schools, aspects and concepts of medicine into a single, holistic practice through his gigantic work of 150 medical manuscripts and books.

Key words: Ancient Greek medicine, Asclepiadae, Evolution, Practice

Βιβλιογραφία

1. ΟΜΗΡΟΣ. *Ιλιάδα Ο'*, 55–60
2. ΟΜΗΡΟΣ. *Ιλιάδα Β'*, 729–733
3. FABRICIUS JA. *Bibliotheca Graeca*. Vol XII GC Harles, Hildesheim, 1967:680
4. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ. *Ελλάδος Περιήγησις, Φωκικά, Χ*. Loeb, Cambridge, Massachussets:37.5
5. ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ. *Πρεσβευτικός Θεσσάλου, Corpus Hippocraticum*. Vol. VIII, Emile Littré, Paris, 1839–1861:836
6. CHALCIDIUS. *Commentarius in Platonis Timaeum*. Wrobel J, Leipzig, 1876:386
7. ΓΑΛΗΝΟΣ. *Περί Φιλοσόφου ιστορίας*. Vol. IX, Galenus Opera Omnia, Kühn GC, Leipzig, 1828–1858
8. ΗΡΟΔΟΤΟΣ. *Ιστορίαι*. Teubner BG, Leipzig, III.131
9. ΓΑΛΗΝΟΣ. *Περί της κατά τον Ιπποκράτην διαίτης επί των οξέων νοσημάτων*. i.17, Vol. XV, Galenus Opera Omnia, Kühn GC, Leipzig, 1828–1858:456
10. ΓΑΛΗΝΟΣ. *Περί της κατά τον Ιπποκράτην διαίτης επί των οξέων νοσημάτων*. Vol. XV, Galenus Opera Omnia, Kühn GC, Leipzig, 1828–1858:427
11. FARNELL LR. *Greek hero cults and ideas of immortality, the cult of Asklepios*. Clarendon Press, Oxford, 1921:268
12. ΣΩΦΡΑΝΟΣ. *Ιπποκράτους βίος*. Scriptorum Graeci Minores, Westermann A, Braunsweig, 1854
13. ΣΟΥΔΑΣ. *Λεξικόν, Ada Adler*. Lipsiae, 1928–1938, Λήμμα Ιπποκράτης
14. GAIUS PLINIUS SECUNDUS. *Historiae naturalis*. Vol. VII, Loeb, Cambridge, Massachussets, XXVI.6
15. ΓΑΛΗΝΟΣ. *Περί διαφοράς σφυγμών*. Opera Omnia, 20 Vols, Kühn GC, Leipzig, 1821–1834:iv.3
16. ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ. *Περί άρθρων*. Opera Omnia, Kühn GC, Cnobloch, Leipzig, 1821–1834
17. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ. *Περί πνεύματος*. Vol. VIII, Loeb, Cambridge, Massachussets
18. CAELIUS AURELIANUS. *De morbis acutis*. Haller, Lausan, 1774, iii.17
19. TITUS LIVIUS. *Ab urbe condita*. Loeb, Cambridge, Massachussets, X.47; XXIX.11
20. QUINTUS SEPTIMIUS FLORENS TERTULLIANUS. *De anima*. Wasznik JH, Amsterdam, 1947:c.10
21. GAIUS PLINIUS SECUNDUS. *Historiae naturalis*. Vol. VIII, Loeb, Cambridge, Massachussets, XXIX.3
22. ΓΑΛΗΝΟΣ. *Περί των Ιπποκράτους και Πλάτωνος δογμάτων*. vi.6, Vol. V, Galenus Opera Omnia, Kühn GC, Leipzig, 1828–1858:522
23. ΑΘΗΝΑΙΟΣ. *Δειπνοσοφισταί*. XV, Vol. VII, Loeb, Cambridge, Massachussets:681–982
24. ΓΑΛΗΝΟΣ. *Εισαγωγή*, c. 10, Vol. XIV, Galenus Opera Omnia, Kühn GC, Leipzig, 1828–1858:700
25. ΕΡΩΤΙΑΝΟΣ. *Των παρ' Ιπποκράτει λέξεων συναγωγή*. 8, Johann Georg Friedrich Franz, Lipsiae, 1780 & Nachmanson E, Upsala, 1918
26. ΑΝΤΥΛΛΟΣ. *Λείψανα (Antylli veteris chirurgi)*. Sprengel K, Halae, 1799
27. GAIUS PLINIUS SECUNDUS. *Historiae naturalis*. XXIX. 5, Loeb, Cambridge, Massachussets
28. GAIUS SUETONIUS TRANQUILLUS. *De vita Caesarum*. Caesar, 42, Vol. I, Loeb, Cambridge, Massachussets
29. ΚΑΣΣΙΟΣ ΔΙΩΝ. *Ρωμαϊκή ιστορία*. XLVIII. 45, Vol. V, LIII.30, Vol. VI, Loeb, Cambridge, Massachussets
30. GAIUS SUETONIUS TRANQUILLUS. *De vita Caesarum*. Caesar, 82, Vol. I, Loeb, Cambridge, Massachussets

Corresponding author:

M.E. Kambouris, Laboratory of Molecular Biology and Immunology, Department of Pharmacy, University of Patras, GR-265 00 Rio Patras, Greece
e-mail: kambouris@upatras.gr